

HAZAI VIZSGÁLATOK A KRITIKA UTÁNI VALLÁSOSSÁGSKÁLÁVAL

HORVÁTH-SZABÓ KATALIN

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Pszichológia Intézet
E-mail: hszk@btk.ppke.hu

A tanulmány a Hutsebout-féle vallásos attitűdskála (Post-Critical Belief Scale) hazai alkalmazhatóságát vizsgálja. Bemutatja a skálát, történeti előzményeit, elméleti alapjait és validálásának folyamatát. A skála magyar változatának reliabilitását és validitását itemanalízissel és az alskálák közötti korrelációk vizsgálatával végeztük, majd az eredményeket az eredeti skála hasonló vizsgálatának eredményeivel vetettük egybe. A vizsgálat eredményei a skála hazai alkalmazhatóságát igazolják.

Kulcsszavak: *vallásos attitűd, attitűdmérés, ortodox, külső kritikai, relativisztikus, „második naivitás”*

A korai empirikus valláspszichológiai kutatásokban a vallásos emberek csoportjait a vallásosság szempontjából homogénnek tekintették. Következésképpen a vizsgálatok túlzottan általánosított, illetve ellentmondásos eredményeket hoztak: a vallásos emberek neurotikusak, előítéletesek, szűklátókörűek, dogmatikusak, illetve nagylelkűek, segítőkészek, hűségesek, optimisták (HOOD és munkatársai, 1996). Az ellentmondásos és helyenként provokatív eredmények a kutatókat egyre érzékenyebb mérőeszközök kidolgozására ösztönözték.

Az egyre szélesebb körűvé váló kutatások eredményei nyilvánvalóvá tették, hogy a vallásosság sokarcú, sok összetevőjű jelenség. A vallásos viselkedés motivációs háttérében számos, nagy egyéni különbségeket mutató kognitív és érzelmi tartalmú viszonyulás, hiedelemrendszer, gondolkodásmód és nagymértékben különböző világról való tudás tárható fel. A vallásosság alapját képező hit mélysége, jellege, fejlettségi szintje ugyancsak markáns egyéni jellemzőket mutat. ALLPORT (1950) szerint a hit szerves része az ember életének, de csak az érett hit átfogó jellegű, amely belefoglalódik az emberi élet minden rétegébe, áthatja a személyiség egészét.

A pszichológusok vallás iránti érdeklődése a múlt század ötvenes éveiben egyre intenzívebbé vált, és ez az időszak egybeesik az attitűdök szociálpszichológiai kutatásának megerősödésével (HALÁSZ, HUNYADY, MARTON, 1979). Természetes tehát, hogy a vallásosságot vizsgáló kutatók ebben az időben a szociálpszichológia attitűdfogalmát használták a vallásossági formák meghatározására, és attitűdskálákat készítettek a vallásosság különböző formáinak mérésére. Feltételezték, hogy a mért vallásos attitűdök sajátos kognitív, motivációs és viselkedéses mintázatokat képviselnek. A kezdeti időszakban számos mérőeszköz a vizsgált személyek vallásos dogmákhoz való viszonyát mérte, míg mások a vallásosság viselkedéses megnyilvánulásaira vonatkoztak.

A jelen tanulmány keretében nincs lehetőség, de talán nincs is szükség a vallásos attitűdök kutatásának részletes ismertetésére, ezért csupán a legjelentősebb és a bemutatandó kutatás szempontjából is meghatározó vizsgálatokat mutatjuk be.

A vallásos attitűdök mérése szempontjából Allport vallásos attitűdkonceptiója és az Allport–Ross-féle attitűdskála (1967) mérőföldkönek számít. Még napjainkban is a leggyakrabban használt mérőeszközként működik a vallásosság jellege és a személyiség egyéb összetevői közötti kapcsolatot feltáró kutatásokban.

Allport nagy elődje, James nyomán a vallásosság két formáját különböztette meg, külsődleges (extrinsic) és bensőséges (intrinsic) vallásosságról beszél. A külsődleges vallásosságot a vallás hasznossága és a használhatósága motiválja. A vallás ebben a formában biztonságot ad, vigaszt nyújt és társaságot kínál. A külsődleges vallásossági formához tartozó személyek gondolkodásában az előítéletesség és a dogmatizmus jelei mutatkoznak, míg a bensőséges vallásosság elkötelezettséget, személyes döntést igényel. Ebben a formában a vallásosság alapját képező hit áthatja az egyén életét, és a személy gondolkodására a nyitottság és a magasabb fejlettségi szint jellemző (ALLPORT, ROSS, 1967).

Hasonló jellegű ALLEN és SPILKA (1967) koncepciója, akik a kognitív pszichológia eredményeire is támaszkodva két jelentősen kognitív tartalmú vallásos orientációt, elkötelezett (committed) és szokványos (consensual) vallásosságot különítenek el. Az elkötelezetten vallásos személy gondolkodása absztrakt, komplex, nyitott, koherens, míg a szokványos vallásos orientációval rendelkező személy gondolkodása konkrét, dualisztikus, homályos, zárt.

Ezek az elméleti konstrukciók azonban a gyakorlatban nem teljesen váltak be. A későbbi kutatások csupán a bensőséges és az elkötelezett vallásosság között mutattak ki jelentős korrelációt, míg a külsődleges és a szokványos vallásos attitűdök közötti kapcsolat gyengének bizonyult (HOOD és munkatársai, 1996). A koncepció kidolgozóit, ALLEN és SPILKA (1967) a két utóbbi forma közötti kapcsolat gyengeségét azzal indokolják, hogy a külsődleges vallási forma önmagában is több dimenziós. Két formája biztosan elkülöníthető, ezek: a személyes jólét, illetve a szociális jólét iránti igény.

A vallásosságot szociálpszichológiai aspektusból vizsgáló Batson több kutatásában alkalmazta az Allport–Ross-féle skálát és eredményei alapján az Allport–Ross-skálát az ún. kereső (Quest) vallásos orientációs típus mérésére alkalmas itemekkel egészítette ki (BATSON, SCHOENRADE, 1991). A kereső vallásos orientáció az egzisztenciális kérdések iránti nyitottságot fejezi ki és három kiemelhető összetevője van:

készség arra, hogy az egzisztenciális kérdéseket azok leegyszerűsítése nélkül kezelje, készség önmaga kritikus szemléletére, valamint a vallásos kételyek pozitív értékeinek felismerésére, és a változásra való nyitottság.

Számos kutatás eredménye a bensőséges és a kereső vallásos orientáció összefüggéseit mutatja. Ennek az összefüggésnek a megértése azonban a fejlődési szempont bevezetését igényli a vallásos attitűdök kutatásába. Ezt figyelembe véve a kereső vallásos orientáció a bensőséges vallásosságot megelőző fázisként értelmezhető (HOOD és munkatársai, 1996).

Az utóbbi időben az allporti koncepcióval és az Allport–Ross-féle skálával szemben felerősödő kritikák az árnyaltság hiánya mellett a fejlődési szempont elhanyagolását említik. A kritikákban az árnyaltság hiánya az ún. együgyű vagy egyszerű vallásosság és a mély elkötelezettségen alapuló, hosszabb-rövidebb kritikus perióduson átment vallásosság közötti különbségtétel hiányára vonatkozik, míg a fejlődési szempont elhanyagolása a vallásos attitűdökben megmutatkozó fejlődés, változás megragadásának hiányát jelenti (KIRKPATRICK, HOOD, 1990).

A vallásos attitűdök vizsgálatának egy másfajta megközelítését jelentette HUNT (1972) LAM-skálája. Hunt kérdései a vallásos kijelentések vagy hittételek értelmezésmódjára vonatkoznak. Az értelmezések elnevezése oldja fel a LAM rövidítést. Hunt koncepciója szerint a vallásos kijelentések értelmezhetők szó szerint (literálisan), átvitt értelemben (antiliterálisan) vagy mitológikusan. A LAM-skála kevésbé elterjedt vizsgálóeszköz, mint az Allport–Ross-féle skála, említésére azért került sor, mert – mint látni fogjuk – a vizsgálatunkban alkalmazott újonnan kialakított skálának fontos konceptuális előzménye.

A KRITIKA UTÁNI VALLÁSSÓSSÁGSKÁLA (POST-CRITICAL BELIEF SCALE)

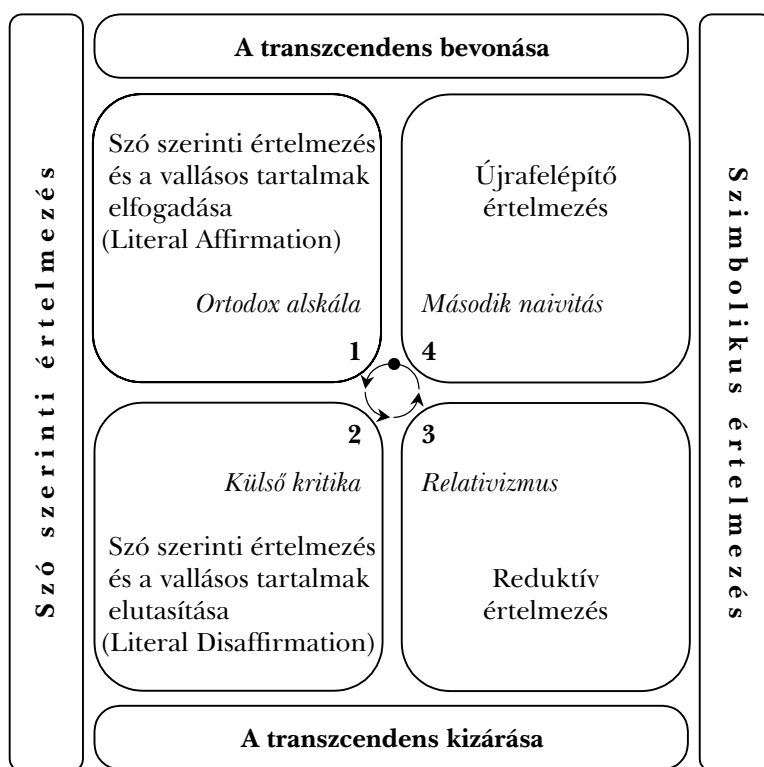
A skálát Hutsebout és munkatársai dolgozták ki a leuveni Katolikus Egyetemen. Az új skála kidolgozásának igényét a vallásos attitűdök és más személyiségjellemzők közötti összefüggések kutatásának ellentmondásos eredményei, illetve a leggyakrabban használt attitűdskálák csökkenő reliabilitásának és differenciáló erejének tapasztalata keltette fel. A kutatások ellentmondásos eredményeiről már szóltunk. A reliabilitás csökkenésében Hutsebout és munkatársai a szociokulturális változásoknak, a vallásosság szempontjából kiemelt jelentőségű, növekvő szekularizációnak tulajdonítottak kiemelt szerepet (HUTSEBOUT, 1996). A vallásosság nagymértékben individuális jelenség ugyan, de bonyolult szociális és kulturális összefüggésbe ágyazódik. A szekularizáció megváltoztatta azt a közeget, amelyben a hívő ember hitét megéli és vallásosságát kifejezi. Az utóbbi évek valláspszichológiai kutatásai azt mutatják, hogy a szekularizált környezetben eltűnően van a vallásban szociális támaszt vagy egyéb „hasznot” kereső vallásosság. Ugyanakkor formálódóban, illetve megerősödőben vannak olyan vallásos orientációk, amelyekre eddig a kutatók nem figyeltek fel.

Az új skála létrehozásában a fentiek mellett szerepet játszott a korábban használt skálák elméleti háttérének kidolgozatlansága is. A legtöbb skála elméleti alap-

ját a skálát alkalmazó mérések tapasztalatai alapján dolgozták ki. Hutsebout és munkatársai olyan skála létrehozására törekedtek, amely alkalmas a vallásos attitűdökben mutatkozó finom különbségek megragadására, illetve az eddig nem vizsgált attitűdformák mérésére, emellett a vallásosság fejlődésének szempontját is figyelembe veszi, és megfelelő elméleti háttérrel kínálja a mérési adatok értelmezéséhez.

Az alkotók az elméleti keretet WULFF (1991, 1997) és FOWLER (1981) munkáiban, illetve az ő közvetítésükkel a modern hermeneutika jelentős képviselője, RICOEUR (1965) munkásságában találták meg, míg a fejlődési szempontok alkalmazásánál Fowler hitfejlődési elméletére támaszkodtak.

WULFF (1991, 1997) a valláspszichológia további fejlődésére nagy hatást gyakorló munkájában két központi dimenzió mentén rendezi el és rendszerezi a valláspszichológiai megközelítéseket és a valláshoz való egyéni viszonyulásokat. Az egyik dimenzió a transzcendens realitás bevonásának mértékét fejezi ki, míg a másik dimenzió a vallásos realitás és a vallásos kijelentések értelmezésének módját mutatja, nevezetesen a szó szerinti és a szimbolikus értelmezést. A két központi dimenzió mentén négy megközelítésmód és vallásos attitűd rajzolható meg (1. ábra).

1. ábra. A Kritika utáni vallásos attitűdskála elhelyezése Wulff modelljében

Forrás: WULFF, 1977, 635.

A séma *első negyedébe* a transzcendens valóság elfogadását és a szó szerinti értelmezést alkalmazó pszichológiai megközelítések és egyéni attitűdformák tartoznak. Wulff a kísérleti pszichológiát és a korrelációkat kereső empirikus pszichológiát helyezi el ebben a negyedben. Az egyéni vallásosság típusait tekintve pedig az ortodox, illetve ennek markánsabb formája, a fundamentalista vallásosság tartozik ide. Az ortodox módon hívő szó szerint értelmezi és fogadja el a vallásos kijelentéseket.

A *második negyedbe* vallásos kijelentéseket, a vallás nyelvét szó szerint értelmező, de annak tartalmát tagadó, tehát a transzcendenst kizáró pszichológiai megközelítések és valláshoz való viszonyulások tartoznak: azok a megközelítésmódok, amelyek elvetik a szent és a profán megkülönböztetését, kizárják a csodák lehetőségét, ahol a megértés csak a racionális tudomány elvein keresztül lehetséges. Wulff a behavioristákat, Skinnert, Vettert sorolja ide, illetve a szociobiológiai és az „orvosi materialista” megközelítésmódokat, amelyek a vallásos jelenségeket fiziológiai zavarként értelmezik. Az ide tartozó egyének vallásosságát a vallásellenesség jellemzi, úgy is tekinthetjük, mint az ateizmus pozícióját.

A *harmadik negyedbe* a transzcendens realitást kizáró, de a vallásos nyelv mitológus, szimbolikus természetét felismerő megközelítésmódok tartoznak. Wulff Freudot és az ortodox pszichoanalízist sorolja ebbe a csoportba, de bizonyos mértékig Eriksont, a humanisztikus pszichológiát és a tárgykapcsolat-elméletet is ide sorolhatónak tartja. Az ide tartozók vallásosságára a reduktív értelmezés jellemző, vagyis a vallásos valóság nem vallásos változókra való redukálása.

A *negyedik negyed* pszichológiai megközelítésmódjainak képviselői és egyéni vallásosságukat tekintve is ide tartozó személyek a vallásos realitást és a vallás szimbolikus nyelvét, mitológus természetét elfogadva közelítenek a valláshoz.

A harmadik és a negyedik negyed jelentőségének és jelentésének mélyebb megértéséhez célszerű egy kis kitérőt tennünk Ricoeur vallással kapcsolatos gondolataihoz. Wulff bemutatott sémájának megfogalmazásakor Ricoeur gondolatait, a vallásos nyelv hermeneutikai értelmezéseit használta fel. Ricoeur hit-hermeneutikája szerint a hit olyan megértési folyamat eredménye, amely a „személyt és a közösséget egy isteni, egy transzcendens jelentés megértésének létállapotába helyezi, azaz hithez juttatja” (BÓKAY, 1997, 286). RICOEUR (1965) ehhez a megértési folyamathoz az ember számára két egymást kiegészítő, egymásra épülő feladatot határoz meg: a redukciót, vagyis a vallásos kijelentések mítosztalanítását, majd a jelentések újrafelépítését.

A hit fejlődésének folyamatában a redukció a rombolás ideje, amely időszak két mozzanatból tevődik össze. Az első mozzanat a „gyanú mestereivel” való találkozásból áll, míg a második a vallás mítosztalanítása. A „gyanú mesterei”, Freud, Marx és Nietzsche úgy tekintenek a vallásra, mint az emberi személyiség alapjaiban való felforgatójára, az autonómia és a szabad gondolkodás elleni támadásra. Szerintük a vallás illúzió, és a vallásos ember a maga teremtette illúzió rabszolgája.

A mítosztalanítási folyamatban világossá válik az emberben az a gondolat, hogy a Biblia – különösen az Ószövetség – történeteinek, kijelentéseinek kulturális világa idegen a modern ember számára. Alapvetőnek tűnik ebben a szakaszban annak felismerése, hogy mély szakadék van az Ószövetség világában élő ember és a modern ember gondolkodásmódja között.

A hívő ember számára fontos feladat a vallásosság fejlődése szempontjából annak felismerése és megértése, hogy a Biblia szimbolikus nyelven beszél, így különbséget kell tennie az szimbolikus-mitologikus képrendszer és a valódi üzenet között (TARNAY, 1987).

A gyanú mesterei könyörtelenül megfosztják az embert azoktól az illúzióktól és bálványoktól, amelyeken keresztül a valóságot felfogja, és lerombolják azokat a támasztékokat, amelyeken a nyugati kultúra alapszik. Ricoeur szerint ez azonban a fejlődés szükséges, kikerülhetetlen fázisa. Csak a rombolás után kezdődhet el a rekonstrukció, a vallásos jelentések újrafelépítése, és csak ezután tisztázódik az emberben a vallással kapcsolatos legfontosabb kérdésekre megfogalmazható válasz. Válasz arra, hogy mi a hit, és mit jelent az az ember számára.

A jelentés helyreállításának, illetve újrafelépítésének folyamata a hitfejlődés további fázisa, amelynek célja a vallásos kijelentések, üzenetek valós értelmének megtalálása, az autentikus üzenetek kibontása. A helyreállítási folyamat a mítosztalanítási folyamatra épül, vagyis a vallásos szövegek, kijelentések szimbolikus vagy mitologikus jellegének felismerésére, ezek után kezdődhet el az autentikus üzenet kibontására való törekvés, a dekódolás folyamata. Ebben a folyamatban az előző fejlődési szakaszokban a bizalmatlanság tárgyává tett vallásos valóság újra a bizalom tárgyává válik, de már nem a szó szerinti, hanem a szimbolikus értelmezésen keresztül. A Ricoeur szerinti hitfejlődési folyamatban az „elsődleges naivitás”, az ortodox hit fázisából a mítosztalanítási folyamaton keresztül juthat el az egyén a „második naivitás” szakaszába. A második naivitás tudatosan vállalt, amelyben egyfajta rácsodálkozó nyitottság jelenik meg a titok felé, és annak megértése, hogy a valóság több, mint ami az emberi elme számára felfogható. Ebben a fázisban „episztemiológiai alázatosság formálódik a misztérium bensőségességével és gazdagságával szembekerülő személyben” (SNAREY, 1999, 240). A „második naivitás” ricoeuri fogalma, és Ricoeur hitfejlődési koncepciója a Hutsebout-féle attitűdskála legfontosabb elméleti alapja.

A harmadik és különösen a negyedik negyedbe tartozó személyek jellemzése, vallásosságuk mérése ez idáig kevesebb figyelmet kapott, mint az ortodox vagy fundamentalista vallásosság. A Kritika utáni vallásosságskála kidolgozásában már törekedtek az utóbbi attitűdformák megragadására, és figyelembe vették a vallásosság fejlődésének kérdéseit is. A korábbi skálák – mivel a fejlődési szempont elhanyagolásával készültek – alig voltak alkalmasak a serdülőkor és a fiatal felnőttkor vallásosságának mérésére. Hutsebout Fowler hitfejlődési elméletére támaszkodott, nemcsak annak bizonyított reliabilitása miatt, hanem a közös hermeneutikai gyökér, Ricoeur vallásértelmezésről vallott nézetei miatt is. Fowler úgy definiálja a hitfejlődést, mint olyan szakaszok egymásutánját, amelyekben az egyén megformálja személyes kapcsolatát a transzcendens központhoz vagy értékközponthoz. Fowler ugyan a vallásosság kapcsolati elemét hangsúlyozza, de a vallás komplex természetét elfogadva több aspektusból vizsgálja a hit fejlődését. A hit belső logikájának fejlődésében Piaget-ra épít, a szociális perspektíva átvételének elemzésekor SELMAN (1976) koncepcióját veszi figyelembe, a moralitással való összefüggésben Kohlberg fejlődéselméletére alapoz. A fentiek mellett figyelembe veszi a világnézet formálódását, és a vallásos kijelentések értelmezésében a szó szerintitől a szimboli-

kusig eljutó fejlődést is. Fowler ugyan hat hitfejlődési szakaszt különít el, a Kritika utáni vallásosságkálával mért attitűdök szempontjából azonban csak négy szakasznak (2–5.) van jelentősége.

A továbbiakban ismertetjük azt a négy fejlődési szakaszt, amelyek vizsgálati eredményeink értelmezése szempontjából relevánsak, de azokból is csak azt a fejlődési területet emeljük ki, amely témák szempontjából jelentőséggel bír, nevezetesen a vallásos kijelentések értelmezésében mutatkozó fejlődést.

A 2. szakaszban, amelyet Fowler a mitikus-literális hit szakaszának tart, a gyermek ugyan már képes különbséget tenni a szimbólum és a szimbolizált között, de a szimbólum értelmezése a kettő közötti szó szerinti (literális) megfelelésen alapul.

A 3. fejlődési szakasz, a szintetikus-konvencionális hit, az „első naivitás” időszaka, amikor a személy egy kritika előtti nyitottsággal fogadja el a vallásos kijelentéseket. A szimbólumokat ugyan használja, de inkább globálisan és differenciálatlanul.

A 4., az individualista-reflektív hit szakasza elkerülhetetlenül redukcionista és kritikus. Az ebben a szakaszban lévő személy demitologizál, és kritikusan vizsgálja a vallás kínálta értékeket. Nagy súlyt helyez az önálló értelmezésre és a célszerűségre. Fowler a 4. szakaszt átmeneti állapotnak tartja, amelynek lényeges eleme a vallásos szövegekre adott kritikai reflexió és a világnézet ellentmondás-mentességére és következetességére való törekvés. A szimbólumokat fogalmi jelentésbe fordítja ugyan, de ez a mítosztalanítási periódus Ricoeur fogalmát használva „reduktívan hermeneutikus” (MOSLEY, JARVIS, FOWLER, 1986, 4).

Az 5., az összekapcsolódó, elmélyülő hit szakaszában lévő személy gondolkodása dialógikus, folyamatos dialóguson keresztül összegzi az értelemadási folyamatot, nyitottsággal és kölcsönösséggel jellemezhető. Nemcsak felismeri az értelmezési lehetőségek sokféleségét, hanem nyitottan és aktívan használja ezeket személyisége gazdagítására és a jelentések megértésére. Ez a szakasz a „második naivitás” fázisa, amikor az ember ámuló csodálkozással és nyitottsággal, tudatos naivsággal tekint a valóság kínálta sokoldalúságra, a titkokra és a misztikumra. Ebben a szakaszban egy új érzékenység tapasztalható a szimbólumok többértelmű természeté irányában, a szimbólum úgy jelenik meg, mint ami összesűríti a jelentések rétegeit. Az 5. szakaszra jellemző gondolkodásmód jelenik meg korunk filozófiájában, különösen Husserl, Heidegger, Gadamer, Ricoeur munkásságában (MOSLEY, JARVIS, FOWLER, 1986). Hozzátehetjük, hogy a pszichológia a posztformális, komplex gondolkodásmód leírásával járult hozzá az 5. hitfejlődési szakaszban lévő személy hitről való gondolkodásának megértéséhez. További kiemelhető jellemző a történelmi relativitás. A hitfejlődés ezen szintjén a személy tudatában van annak, hogy az egyes ember egy partikuláris kultúrában, tradícióban, egy sajátos történelmi korban él, és ezt figyelembe véve értelmezi más korban élt emberek cselekedeteit, gondolatait és szavait. Komolyan tudatosítja a jelenségek időszakos természetét és azok történelmi korba ágyazottságát.

A SKÁLA FELÉPÍTÉSE

A skála kidolgozott változata 33 kijelentést (itemet) tartalmaz, amelyek 4 független alskálába rendeződnek. A skála validálása során egy 5. alskála is kialakult, amely azonban nem önálló itemekből épül fel, hanem két másiknak egyes itemjei alkotják. Az alskálák a következők: az ortodox vagy fundamentalista (8 item), a külső kritikai (9 item), a relativizmus (8 item), a második naivitás (8 item) és a történelmi relativizmus alskála (7 item, amelyekből 3 a második naivitás, 4 pedig a relativizmus alskálába tartozik).

Az ortodox vagy markáns formájában fundamentalista vallásos attitűdöt a vallásos kijelentések szó szerinti értelmezése és a vallásos valóság, a transzcendencia elfogadása jellemzi. A wulffi modellben az 1. negyedhez tartozik. A külső kritikai attitűddel rendelkező személy a vallásos kijelentéseket az ortodoxhoz hasonlóan szó szerint értelmezi, azonban erős kritikával kezeli azok tartalmát, és többnyire elutasítja a kijelentésben foglaltakat. Wulff sémájában a 2. negyedbe tartozik. A relativisztikus vallásos attitűd a redukív értelmezés fázisára jellemző viszonyulási mód. WULFF (1997) szerint hasonló Batson kereső orientációjához és a Barron-féle Felvilágosult hitetlenség skálával mért vallásos orientációhoz. Nyitott a szimbolikus értelmezések irányába, de a vallásos kijelentések tartalmát erős kritikával kezeli, azok elutasítása vagy elfogadása tartalomfüggő is. Nyitott a komplexitás irányába, de még elutasítja a bizonytalanságot. A valláshoz második naivitással viszonyuló attitűd a ricoeuri újra felépített vallásosság kifejezője, amely az Allport-féle érett vallásossággal rokon. A vallásban felfedezett ellentmondásokat egy átfogó szintézisben oldja fel. Rácsodálkozással és bámulattal tekint az életre, saját létezésére és a világra. Wulff a 4. negyedbe sorolja ezt a fajta vallásosságot. Az ötödik attitűdformának, a történelmi relativizmusnak jellegzetessége a vallásos kijelentések történelmi korba ágyazottságának felismerése, a szimbolikus értelmezésre való törekvés, a bizonytalanság és a komplexitás irányába való nyitottság.

A SKÁLA VALIDÁLÁSÁNAK FOLYAMATA

HUTSEBOUT (1996) Wulff ismertetett sémájára építve eredetileg egy 24 itemből álló skálát konstruált a szekularizált környezetben élő katolikus fiatalok és felnőttek valláshoz való viszonyulásainak mérésére. Az alkotó szándéka szerint a skála újdonsága és leglényegesebb eleme a vallással szembeni kritika fázisa után kialakuló attitűd, a második naivitásra épülő vallásosság empirikus megragadása volt.

Az első vizsgálatot az új skálával a kidolgozó végezte, adataiból faktoranalízissel 3 alapidimenziót különített el, ezek: az ortodox, a külső kritika és a történelmi relativizmus. A dimenziójelentések tisztázása érdekében ugyanezen vizsgálatban néhány más dimenzió mérésére is sor került. Hutsebout vizsgálat tárgyává tette az Allport-féle külső és belső vallásosságot, a Batson-féle kereső orientációt és átvett néhány itemet Hunt LAM-skálájából. Emellett mérte a rasszizmust (a Billiet által kidolgozott skálával), az istenkapcsolatot (saját mérőeszközével) és a bizonytalanságtűrés mértékét (a Budner-teszttel). A külsődleges, a bensőséges és a kereső val-

lások orientációknak igen csekély volt a diszkriminációs ereje, de az egyéb dimenziók hozzájárultak az egyes dimenziók jelentésének tisztázásához (HUTSEBOUT, 1996).

A skála bemutatása és a skálával készült vizsgálatok első eredményeinek publikálása után a leuveni Katolikus Egyetem valláspszichológus kutatói megkezdték a skála finomítását és validálását. A validálás három fázisban történő folyamatáról DURIEZ, FONTAINE és HUTSEBOUT (2000) számol be.

Az első vizsgálatban a 24 ítemes első verzió belső struktúrájának elemzését végezték el, és a faktoranalízissel elkülönített skálák rasszizmussal való összefüggéseit mérték. Az utóbbi lehetséges összefüggések mérését azért választották az alskálák diszkriminációs validitásának mérésére, mivel a korábbi vizsgálatokkal bizonyított vallásosság és rasszizmus közötti kapcsolat az egyik legfontosabb paradoxon a valláspszichológiai kutatásokban. A vizsgálatvégzők logikája szerint, ha a Wulff-séma megfelelő keret a különböző vallásos attitűdök elkülönítésére, akkor a rasszizmushoz való viszony alkalmas az alskálák elkülönítésére és a sémában való elhelyezésre (DURIEZ, FONTAINE, HUTSEBOUT 2000). Az attitűdformák tartalmából következően más jellegű és mértékű összefüggések tárhatók fel a különböző attitűdökkel, és ezek az összefüggések hozzájárulhatnak majd a posztkritikai skála belső struktúrájának értelmezéséhez.

A validálás során végzett faktoranalízis, a külső és belső összefüggések vizsgálata több, a skálára vonatkozó olyan problémát mutatott meg, amelyek az első vizsgálatnál még elhanyagolhatónak, illetve a minta összetételével magyarázhatónak tűntek. Először is a skálával mért attitűdök nem teljesen illeszkedtek a Wulff-sémához: 4 attitűdforma helyett csak hármat mért. A második probléma az alskálák reliabilitása volt. A külső kritikai alskála az alkotók szándéka szerint a vallást mítosztalanító, redukciós értelmezés megragadását szolgálta volna, a vizsgálatban viszont inkább a vallásos tartalmat szó szerint értelmező, de azt elutasító attitűdöt mérte. A legnagyobb problémát azonban az jelentette, hogy a skála nem felelt meg eredeti céljának, a posztkritikai attitűdnek, vagyis a második naivitás jellemző attitűdjének empirikus megragadására. A szándék szerint erre szolgáló történelmi relativizmus alskála inkább a reduktív értelmezésen alapuló, a vallást demisztifikáló viszonyulást mérte.

A fenti hiányosságok kiküszöbölését szolgáló skálarevízió után alakult ki a jelenleg elfogadott, általunk is használt 33 ítemes skála. A megújított skála belső és külső összefüggéseit további két vizsgálat keretében elemezték. Az eredmények azt mutatták, hogy a skála alkalmassá vált a wulffi sémába illeszkedő vallásos attitűdök mérésére. A skála belső struktúrája stabilná és megismételhetővé vált. A skála hazai alkalmazhatóságának vizsgálatához a megújított változat eredményeit használjuk fel.

A skála validálásához, az alskálák elkülönítésének erősítéséhez további vizsgálatok eredményei is hozzájárultak. DURIEZ és HUTSEBOUT (2001) az érzelmi állapotok és a hangulat, valamint a vallásos attitűdök összefüggéseit tárta fel, FONTAINE és munkatársai (2000) a posztkritikai skála dimenziói és az értékek közötti kapcsolatot vizsgálta. SOROGLOU és JASPARD (2000) pedig két alskála (ortodox és külső kritikai) és az ötfaktoros személyiségmodell egyes elemei közötti kapcsolatot elemezte.

A valláshoz való viszonyulás jellegének meghatározásában különös jelentősége van a gondolkodásmód vagy inkább a kognitív stílus (egyszerűség-komplexitás) jellegzetességeinek. A vallás – mint sok más társadalmi valóság – komplex, sok összetevőjű, ellentmondásokat hordozó jelenség. Az érett hithez való eljutás az ellentmondások szintézisbe oldásának képességét igényli. A skála követi az attitűdkutatásban megjelenő újabb törekvéseket, amelyek szerint az attitűdök kutatása a viszonyulások tartalmában megjelenő különbségek feltárása helyett „... egyre inkább a kognitív stílus sajátosságainak, a kognitív rendszer szerveződési jellegzetességeinek feltárását fogja jelenteni” (HUNYADY, 1998, 29). Hutsebout attitűdskálájának összeállításánál figyelembe vette a fentieket, a kérdések megfogalmazása és a második naivitás fogalma is erre utal.

Vizsgálat

A vizsgálat elsődleges célja a Kritika utáni vallásos attitűdskála hazai alkalmazhatóságának felmérése. Másodlagosan a fiatal magyar felnőttek körében vizsgálni és elemezni a skálával mért vallásos attitűdök megoszlását. A skálára vonatkozó vizsgálati hipotézisünk szerint, ha a skála elméleti alapját képező wulffi séma alkalmas a valláshoz viszonyulások rendezésére, akkor az ehhez illeszkedő attitűdskálának hazai populáció körében is érvényes mérőeszközként kell működnie.

Az attitűdformák eloszlására vonatkozóan feltételezzük, hogy a minta életkori és iskolázottsági összetétele következtében a relativizmus és a történelmi relativizmus attitűdformák aránya lesz a legmagasabb, míg a másik három attitűdforma előfordulási gyakorisága nem lesz jelentős, mivel a tapasztalatok szerint az ortodox és a külső kritikai attitűdforma *már nem*, a második naivitás attitűd pedig *még nem* gyakori ebben az életkorban.

Módszer

A vizsgálat eszköze tehát a Kritika utáni vallásos attitűdskála, amely 33 vallásos kijelentést tartalmazó Likert típusú skála, a vizsgálati személynek 1–7 ponttal kell kifejeznie az adott kijelentéssel való egyetértésének mértékét. A teljes egyetértés 7, a teljes elutasítás pedig 1 pont. A skálát az alkotó, Dirk Hutsebout bocsátotta rendelkezésünkre azzal a feltétellel, hogy a magyar vizsgálati adatokat a felhasználhatja a skála további validálásához. A hazai változat kialakítása a flamand és az angol nyelvű kérdőív magyar fordításának összevetésével történt. A felvételt őt, a belgiumi vizsgálatban is szereplő kérdéssel egészítettük ki, amelyek a vizsgálati személy korára, nemére, felekezeti hovatartozására, templomba járásának gyakoriságára és saját vallásosságának megítélésére vonatkoztak. A skálát mellékletben közöljük.

A vizsgálati minta

A vizsgált személyek – a flamand mintához hasonlóan – egyetemi és főiskolai hallgatók voltak – egy részük szerzetes –; a kérdőívet kiosztó személyeket ismerték és azokban megbíztak. A kiküldött, illetve kiadott kérdőívek száma 200 volt, 141 kérdőívet kaptunk vissza. A vizsgálatban való részvétel önkéntesen történt, és a résztvevők számára teljes anonimitást biztosítottunk.

A 141 fő 4 felsőoktatási intézmény hallgatója: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK (62,4%), Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola (10,6%), Szegedi Egyetem vallástudomány szak (12,8%), Pécsi Egyetem (14,2%). Nemi megoszlás: 29 férfi, 110 nő (2 adat hiányzik), átlagéletkor 23,6 év. Vallási megoszlás: katolikus 71,6%, protestáns 10,6%, agnosztikus és hitetlen 7,8%, egyéb 9,9%. A résztvevők többsége legalább hetente jár templomba (63%) és csupán 15,8%-uk egyáltalán nem. A résztvevők vallásosságának önbecslés szerinti átlaga 4,94.

Az adatok azt mutatják, hogy a vizsgálatban részt vevők többsége vallását gyakorló katolikus hívő. De még azok is mutatnak a vallás iránt bizonyos fokú érdeklődést, akik magukat agnosztikusnak vagy hitetlennek vallják. Erre utal a vizsgálatban való részvétel mellett néhány e szempontból jelentős item pozitív értékelése (1, 10, 26, 28, 33, átlagértékük 5,3 feletti).

A vallás iránti érdeklődést és a vallás fontosságának elismerését mutatja a résztvevők azon kijelentésekhez való viszonya, amelyek a tudomány és a vallás, illetve a világi és a vallásos viszonyára és fontosságára vonatkoznak (5, 22, 28, 30), amelyek igen alacsony, illetve igen magas átlagértékeket kaptak a kijelentés nyelvi formájától függően. A résztvevők körében elfogadottnak tűnik az a gondolat, hogy a vallás és a tudomány nem ellentétes egymással, hanem a valóság más-más tartományát vizsgálja, illetve viszonyul hozzá. Elfogadják, hogy a vallás nem tudományellenes, hanem inkább – Allport kifejezését használva – tudomány melletti (co-scientific).

A magukat agnosztikusnak vagy hitetlennek vallók vallás iránti érdeklődése nem szokatlan jelenség. A jelenkori valláspszichológusok többsége (többek között VERGOTE, 1994; OSER, REICH, BUCHER, 1994; BEIT-HALLAHMI, ARGYLE, 1997) elemzéseikben együtt definiálják a vallásosságot és a nem vallásosságot. Véleményük szerint, ha a vallásos viselkedés lényegében a vallás szimbólumrendszerére adott válasz, akkor a valláspszichológia vizsgálódási körébe tartoznak a negatív válaszok is. OSER és munkatársai (1994) a hitelenség vagy ateizmus négy típusát különítik el: átmeneti, kidolgozott, vallásgyakorlásban megnyilvánuló ateizmusról és közömbösségről beszélnek. Vizsgálatunk szempontjából csupán két ateizmusformának, az átmeneti és a vallásgyakorlást elutasító ateizmusnak van jelentősége, mivel a kidolgozott ateizmus formába tartozók és a vallás iránt teljes közönyt mutatók a vizsgálatban feltehetően nem vettek részt.

EREDMÉNYEK

A skálára vonatkozó eredmények

Hazai populáció vizsgálatára való érvényességet a következőképpen vizsgáltuk. Megállapítottuk a skála egészének és külön-külön az alskáláknak a belső koherenciáját, kiszámoltuk az alskálák közötti összefüggések mértékét (Cronbach-alfa, Spearman-korreláció), majd a kapott értékeket összehasonlítottuk az eredeti skála validitásvizsgálata során kapott megfelelő mutatókkal (DURIEZ, FONTAINE, HUTSEBOUT, 2000). Az eredményeket az 1. és a 2. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. Az alskálák belső koherenciája és átlagértékei a flamand és a magyar vizsgálatban

Minta	Jellemzők	A l s k á l á k				
		Ortodox	Külső kritika	Relativizmus	Második naivítás	Történelmi relativizmus*
Flamand N = 338	Cronbach-alfa	0,70	0,78	0,62	0,82	
	átlag	2,19	3,72	4,94	4,16	
	szórás	0,82	0,93	0,69	1,11	
Magyar N = 141	Cronbach-alfa	0,75	0,80	0,72	0,78	0,60
	átlag	3,42	2,18	3,96	5,00	4,38
	szórás	1,12	0,95	1,02	0,95	0,81

* A flamand vizsgálatban nem végeztek vizsgálatokat ezzel a skálával.

A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a magyar mintán végzett vizsgálat skálára vonatkozó adatai nagy hasonlóságot mutatnak a flamand vizsgálat eredményeivel, mind az egyes skálák átlagértékeit, mind azok belső koherenciáját tekintve.

Az alskálák közötti korrelációk a két mintában hasonló erősségű és jellegű összefüggéseket mutatnak. Kivételt képez a relativizmus és a második naivítás alskálák közötti összefüggés, valamint a relativizmus és a külső kritika alskála közötti kapcsolat. (A történelmi relativizmus alskálával a flamand vizsgálatban nem végeztek korrelációs számításokat.)

A relativizmus alskála korrelációiban mutatkozó különbségek a két minta különbözőségéből is adódhatnak. A flamand mintában a leuveni Katolikus Egyetemen tanuló 338 első éves pszichológia szakos hallgató vett részt, tehát a minta jóval nagyobb, de életkori és nemek szerinti megoszlás szempontjából hasonló volt. A két minta között jelentős különbséget okozhat az a tényező is, hogy a flamand vizsgálatban a részvétel kötelező volt, és a hallgatók a részvételért kreditpontokat kaptak. Vagyis jóval több olyan résztvevő volt, akinek valláshoz való viszonyulása nagymértékben eltérő lehet az önkéntességre épülő magyar vizsgálat résztvevőitől.

2. táblázat. Az alskálák közötti korrelációk a flamand és a magyar mintában

A l s k á l á k	Minta	Külső kritika	Relativizmus	Második naivitás	Történelmi relativizmus
Ortodox	flamand	$r = -0,20$	$r = -0,32$	$r = +0,33$	*
	magyar	$r = -0,40$	$r = -0,35$	$r = +0,37$	$r = -0,002^{[n]}$
Külső kritika	flamand		$r = +0,12$	$r = -0,60$	*
	magyar		$r = +0,57$	$r = -0,46$	$r = 0,14^{[n]}$
Relativizmus	flamand			$r = 0,17$	*
	magyar			$r = -0,127^{[n]}$	$r = +0,61$
Második naivitás	flamand				*
	magyar				$r = +0,35$

* Nincs adat a történelmi relativizmus összefüggéseiről a flamand mintában.

A szignifikáns összefüggések fokát külön nem jelöljük, csak a szignifikancia hiányát (^[n] = nem szignifikáns).

A magyar mintán Spearman korrelációs együtthatót számoltunk, a flamand minta számítási módjára nincs adat.

A különbségek értelmezésénél azonban számításba kell vennünk azt a markáns tényezőt, hogy az a valóságtartomány, amelynek megragadására a relativizmus alskála készült, erősen átmeneti jellegű, változásban lévő. A fejlődési folyamat különböző fázisaiban lévő vizsgálati személyek különböző viszonyulásokhoz mutathatnak hasonlóságot. A relativizmus attitűd erősen átmeneti jellegéből következhet, hogy ez az attitűdforma nagyon különböző fejlődési fázisban levőket gyűjthet egybe.

A skála kielégítő elméleti megalapozottsága, továbbá a flamand és a magyar mintán végzett skálára vonatkozó eredmények jelentős mértékű hasonlósága a skála hazai használhatóságát igazolja.

VALLÁSOS ATTITŰDFORMÁK MEGOSZLÁSA FIATAL FELNŐTTEK KÖRÉBEN

A kutatók többsége egyetért abban, hogy egyes személyek vallás iránti attitűdje, még egy adott időszakban sem kizárólagosan egyik vagy másik típusba tartozik. Annak ellenére, hogy a szakirodalom váltig azt sugallja, hogy az emberek nagyon különböző módon élik meg vallásukat, viszonyulnak hittartalmakhoz és vallásos kijelentésekhez, mégis nehéz ellenállni a tipológiában való gondolkodásnak. A típusba sorolás gyakorlata akkor is fennáll, amikor több bizonyíték van arra, hogy a jelenleg rendelkezésre álló kategóriák nem teljesen megfelelőek. A legtöbb skála egyébként kontinuumdimenziókat tartalmaz, de egy-egy dimenzió vagy dimenzió-csoport magas értékei a tipológiába sorolást is lehetővé teszik.

A ma használatos vallásos attitűdskálák többségénél, ilyen a kereső attitűddel kiegészült Allport–Ross-skála is, lehetséges az, hogy egy-egy személy több alskálán ér el magas vagy alacsony értékeket. Valószínűleg az általunk használt skála is ilyen, hiszen célja szerint is a vallásosság fejlődési folyamatában megnyilvánuló attitűdök empirikus megragadására törekszik.

A fenti kritikák ismerete ellenére kísérletet teszünk a vizsgálati minta kategorizálására. Több kutatás igazolja, hogy a leginkább jellemző vallásos viszonyulás sajátos viselkedésmódokkal van összefüggésben (BROWN, 1988; HOOD és munkatársai, 1996). Az attitűdformákba sorolást azért is fontosnak tartjuk, mert az egyes személyekre leginkább jellemző viszonyulás betekintést nyújthat a más alskálába tartozó kijelentések értékelésének motivációs hátterébe. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ugyanahhoz a vallásos kijelentéshez számos ok miatt lehet hasonló módon viszonyulni. Például az ortodox alskála néhány kijelentésének tartalmát szinte minden vizsgálati személy elutasította (5, 21, 22, 25, 29, 30). A hittartalmakat kívülről kritizálók a hitetlenség pozíciójából, míg a más attitűddel viszonyulók esetleg vallásos tudásuk alapján. Az eltérő motivációs háttérrel adott értékelés természetesen azokra a válaszokra is vonatkozik, amelyek éppen a magas fokú egyetértésben közösek. Hunt az eltérő motivációs háttérrel elemelve „literális igenről” és „mitológikus igenről” beszél (idézi WULFF, 1997, 218).

Vizsgálatunkban egy adott attitűdformába való sorolás kritériuma: az attitűdformát mérő alskálához elméletileg hozzárendelt kijelentések értékelésében az 5 pontos átlagérték elérése (3. táblázat).

A nemek vonatkozásában hipotéziseket nem fogalmaztunk meg, mivel az ismert kutatási eredmények viszonylag egységesek abban, hogy nem jeleznek különbségeket a nők és férfiak között (SAROGLOU, JASPARD, 2000). Az attitűdváltozások megjelenési idejében mutatkozik csupán különbség, nevezetesen a nőknél korábban indul el a vallás iránti attitűdök változása (TAMMINEN, NURMI, 1995). Vizsgálati eredményeink összhangban vannak a fenti adatokkal, az attitűdformák eloszlási gyakoriságában nem találtunk nem specifikus különbségeket. Az attitűdváltozások megjelenési idejét pedig nem vizsgáltuk.

A nemek vallásosságára vonatkozó adatok ugyancsak a szakirodalomban találhatók illeszkednek. A kérdőív kitöltésére több nő, mint férfi vállalkozott, akik vallásosságuk fokát szignifikánsan magasabbra értékelik, mint a férfiak, és gyakrabban járnak templomba. A nők nagyobb válaszkészsége vallásos kérdésekben összefüggésben lehet a nemek eltérő vallásosságával. Tetemes adat van arról, hogy a nők nagyobb mértékben érdeklődnek a vallás iránt, fontosabbnak tartják a vallásos hitet, többet olvassák a Bibliát, többet imádkoznak, gyakrabban járnak templomba. A becslések szerint a nők 50%-kal vallásosabbak, mint a férfiak (BEIT-HALLAHMI, ARGYLE, 1997; BATSON, SCHOENRADE, VENTIS, 1993). Érdeemes azonban hozzátennünk azt is, hogy a vallásosság tekintetében mutatkozó nemi különbségeket ma már nem a biológiai nem vonatkozásában, hanem a maszkulinitás-feminitás dimenzió mentén vizsgálják. Azok között (függetlenül biológiai nemüktől), akik gondoskodóbbak, függőbbek, érzelmeiket erőteljesebben fejezik ki és erősen kapcsolati irányultságúak, magasabb a vallásosság mértéke (THOMPSON, 1991).

3. táblázat. Az attitűdformák eloszlása életkor, nem, felekezeti hovatartozás, a vallásosság foka és a templomba járás gyakorisága szerint

Attitűdformák	Életkori átlag	N e m		Felekezeti hovatartozás					Vallásosság foka	Templomba járás gyakorisága		
		Férfi	Nő	K	P	H/A	E	Hetente		Ritkán	Soha	
N = 13 Ortodox	26,77	2 15,4%	11 84,6%	11 84,6%	2 15,4%	0 0%	0 0%	0 0%	6,46*	13 100%	0 0%	0 0%
N = 2 Külső kritika	23,00	0 0%	2 100%	0 0%	0 0%	2 100%	0 0%	0 0%	2,50*	0 0%	1 50%	1 50%
N = 28 Relativisztikus	22,59	8 28,6%	20 71,4%	12 42,8%	5 17,9%	6 21,4%	5 17,9%	5 17,9%	3,50*	8 28,6%	8 28,6%	12 42,8%
N = 92 Második naivítás	23,97	14 15,2%	78 84,8%	77 83,7%	10 10,9%	1 1,1%	4 4,3%	4 4,3%	5,31*	69 75,0%	17 18,5%	6 6,5%
N = 44 Történelmi relativizmus	24,34	8 18,2%	36 81,8%	30 68,2%	7 15,9%	2 4,5%	5 11,4%	5 11,4%	5,23*	30 68,2%	8 18,2%	6 13,6%
N = 141 Teljes minta	23,59	20,9%	79,1%	70,9%	9,9%	8,5%	10,7%	10,7%	4,94*	63,5%	20,9%	15,6%

Jelmagyarázat:

K: katolikus

P: protestáns

H/A: hitetlen és agnosztikus

E: egyéb

* átlag

** szórás

Megjegyzés: Egy személy több alskálába is tartozhat, emiatt az adatok eltérnek a 137. oldalon közöltektől.

A minta életkori és iskolázottság szerinti összetételét tekintve a relativisztikus és a történelmi relativisztikus attitűdök kiugró eloszlási arányát vártuk, míg másik két attitűdfornánál (az ortodox és a külső kritikái) alacsony, a második naivitás attitűdnél pedig közepes nagyságú előfordulási gyakoriságot feltételeztünk. A vizsgálat eredményei, ahogy a 3. táblázat mutatja, nem teljes mértékben igazolták feltételezéseinket.

A relativisztikus attitűd, és különösen a történelmi relativizmus attitűdfornája előfordulási gyakorisága jelentős ugyan, de nem kiugró arányú. A külső kritikái attitűd szinte teljesen hiányzik, az ortodox jellegű valláshoz való viszony a várakozásnak megfelelően nem mondható gyakorinak, míg a második naivitás attitűd előfordulási gyakorisága igen jelentős.

MEGBESZÉLÉS

Az életkor vonatkozásában általános tapasztalat, hogy a serdülők és a fiatal felnőttek kevésbé vallásosak, mint az idősebbek. Több kutatás markáns vallásosságcsökkenésről számol be 18 és 30 éves kor között (BEIT-HALLAHMI, ARGYLE, 1997). Bár többen felvetik annak lehetőségét, hogy az eddig életkor-specifikusnak gondolt változás részben vagy egészben történelmi, társadalmi tényezőkkel magyarázható, ennek bizonyítására nem állnak rendelkezésre meggyőző adatok, míg a változás életkorhoz kötöttségét megalapozott, jól dokumentált kutatások sora bizonyítja. A kutatások egy része a fejlődéslelektan területén történt, főként a serdülőkor szociális és kognitív változásokat vizsgálták, más része pedig valláspszichológiai indíttatású, és a serdülőkor vallásváltás okait, feltételeit elemezte. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a serdülőkor közepe táján a legtöbb fiatal, többek között vallásosságát, Istenhez való viszonyát is átértékeli. Ebben a változásban egyaránt szerepet játszanak szociális tényezők (vallásos szocializáció milyensége, a szülők vallásossága, a szülőkkel való viszony, kortárs hatások) és kognitív faktorok (BEIT-HALLAHMI, ARGYLE, 1997; HOOD és munkatársai, 1996; TAMMINEN, NURMI, 1995).

A vallásosság fejlődésével foglalkozó pszichológusok már korán felismerték a kogníció szerepét a vallásosság fejlődésében (ELKIND, 1961; FOWLER, 1981; OSER, REICH, 1987). De a fejlődéssel nem foglalkozó valláspszichológusok is, például Sundèn, külön kiemelik, hogy a vallásnak, „a minden létezővel való párbeszédnek” kognitív feltételei vannak (WIKSTRÖM, 2000, 59). A kognitív feltételek közül kettőt érdemes kiemelni, a posztformális gondolkodás kialakulását és a kognitív stílus, a gondolkodás komplexitásának változását. A létkérdések felvetése, az élet értelmének keresése és a kognitív fejlődés szoros összefüggést mutat a vallásosság fejlődésével, különösen idősebb serdülő és fiatal felnőttkorban. A posztformális gondolkodás kialakulása megváltoztatja a vallásos tényekről és kijelentésekről való gondolkodást is (BATSON, RAYNER-PRINCE, 1983), míg a gondolkodás komplexitása a vallásos tényekben és kijelentésekben lévő látszólagos ellentmondások és többértelműségek gondolati kezeléséhez szükséges (HUNSBERGER, PRATT, PANCER, 1994; HORVÁTH-SZABÓ, 2002).

Vizsgálatunkban nem mértük a résztvevők gondolkodásának jellemzőit, de az attitűdformák eloszlási gyakoriságára vonatkozó eredményeink értelmezésénél indokoltnak tartjuk ennek figyelembevételét, mivel a résztvevők életkora és iskolázottsági szintje alapján valószínűsíthetjük gondolkodásuk fejlettségének magasabb szintjét. Az iskolázottság és a vallásos attitűdformák összefüggésére vonatkozóan vizsgálati adatok is rendelkezésre állnak. BATSON, SCHOENRADE és VENTIS (1993) szerint a vallásos populáción belül a növekvő iskolázottság pozitívan korrelál az egyházhoz való tartozással és negatívan az erősen tradicionális vagy fundamentalista vallásossággal. Vizsgálati eredményeink lényegében összhangban vannak a fenti megállapítással: kevés az ortodox attitűddel rendelkezők száma, és a vizsgálati személyek többsége (82%) valamelyik történelmi egyházhoz tartozik, hetente vagy gyakrabban jár templomba (63%).

A vallásos kijelentéseket redukáltan értelmező, azaz *relativisztikus* attitűddel rendelkező vizsgálati személyek száma 28 fő, akiknek valamivel több, mint a fele keresztény felekezethez tartozik, míg a másik fele agnosztikus vagy ateista, illetve egyéb vallások körébe sorolja magát. Vallásosságuk fokát tekintve saját megítélésük szerint inkább nem vallásosak, mint vallásosak (átlag: 3,5). Kétharmaduk ritkán vagy soha nem jár templomba. A relativisztikus attitűddel rendelkezők vallásosságra vonatkozó adatai illeszkednek a redukált értelmezés elméletileg megfogalmazott konstruktumához, és összhangban vannak a skálával ez idáig végzett vizsgálatok eredményeivel (DURIEZ, HUTSEBOUT, 2001). A relativizmus alskálához tartozó vallásos kijelentések tartalmi elemzése és a teljes skálával végzett vizsgálatok eredményei arra utalnak, hogy az e skálával mért attitűddel rendelkezők ugyan erős kritikával fordulnak a vallás felé, de egyfajta nyitottság is jellemző rájuk más világnézetek és viszonyulási módok irányába (DURIEZ, FONTAINE, HUTSEBOUT, 2000). Az alskálák belső összefüggéseit tekintve negatív korreláció mutatkozik az ortodox és a második naivitás skálával, ellenben szoros, szignifikáns összefüggés található a külső kritika alskálájával. Az előbbi összefüggések a jelzett viszonyulási módok markáns eltéréseit, ha úgy tetszik más fejlődési fázisba való tartozásukat mutatják. Az utóbbi összefüggés valamelyest magyarázhatja a külső kritikai attitűd alacsony előfordulási gyakoriságát.

A *külső kritikai* attitűd vizsgálatunkban csupán két személy jellemző viszonyulási módja. Ez a két személy ateistának vallja magát, templomba nem jár, vallásosságát igen alacsony fokúnak tartja (átlag: 2,56). A külső kritikai és a relativisztikus attitűd meglehetősen hasonló vallásosságjellemzőkkel jár együtt. Valószínűsíthető, a vizsgálati eredmények alapján azonban nem bizonyítható, hogy a valláshoz erős kritikával viszonyuló hallgatók jóval nagyobb arányban vannak jelen a mintavételben érintett intézményekben (kivéve a Sapientia Főiskolát), de ezek a hallgatók nem vettek részt a vizsgálatban. Ezen feltételezés megalapozottságát támogatja a PPKE BTK hallgatói körében végzett krízis-felmérés eredménye, amely szerint a vallásos krízis a leggyakoribb krízisforma (KÉZDY, 2002). Ugyancsak a feltételezés mellett szólnak az attitűdformák és az érzelmek közötti összefüggés-vizsgálatok eredményei. A külső kritikai viszonyulást negatív érzelmek (szorongás, agresszió) kísérik, míg a relativisztikus attitűdnél az eleven intellektuális érdeklődés a vallás iránti érzelmi közömbösséggel jár együtt (DURIEZ, HUTSEBOUT, 2001).

Ha a két attitűdformát egymást követő fejlődési fázis megnyilvánulásának tekintjük, akkor a viszonyulásban mutatkozó hasonlóság és az eloszlásban mutatkozó különbség érthetővé válik. A külső kritikai viszonyulásból a relativisztikus fázisba való átmenet során a megmaradó kritikus nézőpont a szignifikáns összefüggést, a csökkenő negatív érzelmi hőfok és az intellektuális érdeklődés pedig a vizsgálatban való részvétel nagyobb arányát indokolja. Nem hagyható azonban ki annak a lehetősége sem, hogy a résztvevők vallásos tudásának és iskolázottságának szintje következtében a fentiekben elemzett két attitűdforma eloszlásának gyakorisága a valóságos eloszlásnak megfelelő.

A *történelmi relativisztikus* attitűddel viszonyuló személyek (44 fő) többsége keresztény felekezethez tartozik és csupán ketten vallják magukat hitetlennek. Többségük (30) gyakori templomba járó, vallásosságuk fokának megítélésében alacsony és magas értékek egyaránt szerepelnek (átlag: 5,23). A történelmi relativizmus viszonyulási módja olyan személyekre jellemző, akiknek vallásossága inkább az ortodox vagy a második naivitás attitűdjével jellemezhető személyekéhez hasonló. Az alsókálák összefüggései azonban igen erős kapcsolatot jeleznek a relativizmus skálával, de a második naivitás skálával is. Ezt az attitűdöt is átmeneti fejlődési fokozatnak lehet értelmezni, amely a relativizmus és a második naivitás közötti átmenet időszakában megjelenő viszonyulási forma számos variációját tartalmazza.

Az *ortodox* attitűd 13 személy valláshoz való viszonyának jellemzője, a minta életkorát és iskolázottságát tekintve több a várhatónál. Ezek a személyek keresztény valláshoz tartozó hívők, akik hetente vagy annál gyakrabban járnak templomba és vallásosságuk fokát magasra értékelik (átlag: 6,46). HUTSEBOUT (1996) vizsgálatai azt mutatják, hogy a fiatal felnőttkort követő években növekszik az ortodox vallásossági forma. Úgy tűnik, sajátos pozíció az ortodox viszonyulás. Egyrészt a vallásos és a kognitív fejlődés alacsonyabb szintjén jelenik meg, másrészt magasabb gondolkodási szinteken is találkozunk vele. Sok adat támogatja azt a nézetet, hogy az ortodox, illetve fundamentalista attitűddel rendelkező személyek gondolkodásának komplexitása alacsonyabb (HOOD és munkatársai, 1996). Az utóbbi időben több vizsgálat bizonyítja azonban a kognitív stílus témafüggőségét (HUNYADY, 1998; HUNSBERGER, PRATT, PANCER, 1994; PANCER és munkatársai, 1995). Az ortodox viszonyulásra vonatkoztatva ezek az eredmények azt mutatják, hogy a kognitív komplexitás alacsony szintje csak a vallásos-egzisztenciális kérdésekben jellemző, más kérdések kezelésében az absztraktabb, dialogikusabb gondolkodásmód érvényesül. Az ellentmondó adatok felvetik annak az igényét, hogy megkülönböztessük az életkorhoz, gondolkodás fejlettségi szinthez kötött ortodoxiát és a felnőttkori ortodox viszonyulást, amely valószínűsíthetően szociálpszichológiai vagy egyéb vizsgálandó tényezők következménye.

A *második naivitás* attitűd a várakozással ellentétben kiugróan magas a vizsgálatban résztvevők körében (92 fő). Túlnyomó többségük (94,6%) valamelyik keresztény egyház tagja. A második naivitás attitűdjével jellemezhető személyek többsége (75%) hetente vagy gyakrabban jár templomba, és vallásosságának fokát magasra értékeli (átlag: 5,31). A második naivitás alsókála reliabilitásának mutatója az az adat is, hogy a vizsgálatban részt vevő 15 szerzetes közül 10 ezzel az attitűddel jellemezhető, míg 5 a történelmi relativizmussal, amely mind a skála elméleti ala-

pozása, mind a vizsgálati eredmények szerint a második naivitást megelőző hitfejlődési szakaszra jellemző. A szerzetesi életforma választása és az abban való élés a vallásos viszonyulásban, a vallásos tudásban, a vallásos kijelentések értelmezésében is jelentős különbségekkel járhat. Az elméleti előfeltevések szerint a második naivítás alapját képező ámulat és rácsodálkozás valamiféle bölcsességet kíván, és inkább a 35–40 éves kor fölöttiek sajátja (FROM, 1995; FOWLER, 1981). További vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy megérthessük és magyarázatot találjunk a második naivítás attitűdformájának ilyen magas előfordulási gyakoriságára.

Az 5 vallásos attitűdforma mellett megjelent egy hatodik, „bizonytalanak” nevezhető attitűdforma is, amelybe azok a személyek tartoznak, akik saját vallásosságuk és a vallásos kijelentésekhez való viszonyuk megítélésében bizonytalanok, az egyes alskálák kijelentéseit szélsőségesen értékelték, és egyik alskálán sem érték el a besorolási értékelési átlagot. A bizonytalan csoportba tartozó személyek (29 fő), többsége nő, inkább ritkán járnak templomba és vallásosságuk fokát szélsőségesen értékelik (átlag: 4,25, a szórás: 2,15). A „bizonytalan” attitűddel rendelkezők viszonylag nagy száma megerősíti az attitűdök fejlődésére vonatkozó eredményeket, de a magas szám a minta életkori sűrűsödésével is magyarázható.

Viszonylag magas (57 fő) azoknak a személyeknek a száma, akik több attitűdkategóriába tartoznak, vagyis 2, 3 alskála kijelentésével is magas fokban egyetértettek. Többségük (40 fő) a második naivítás, a relativisztikus és a történelmi relativisztikus attitűdformában osztoznak; 15 személy a két legerősebb attitűdforma mellett még az ortodox skálába is tartozik, 2 fő pedig a külső kritikai és a relativisztikus attitűdkategóriákhoz.

4. táblázat. Az egyes attitűdformákba sorolt személyek más skálákra adott értékeinek átlaga

Alskálák	Ortodox	Külső kritika	Relativisztikus	Második naivítás	Történelmi relativizmus
N = 13 Ortodox	5,32	1,55	3,30	5,38	4,35
	0,38	0,63	1,00	0,59	0,98
N = 2 Külső kritika	1,31	5,00	6,62	3,00	4,92
	0,00	0,00	0,53	0,70	1,11
N = 28 Relativisztikus	2,78	2,88	5,42	4,76	5,14
	1,06	1,09	0,52	1,07	0,63
N = 92 Második naivítás	3,17	1,87	3,93	5,53	4,56
	0,96	0,63	0,89	0,50	0,71
N = 44 Történelmi relativizmus	3,41	2,18	4,66	5,33	5,27
	1,15	0,87	0,84	0,85	0,38
N = 29 „Bizonytalan”	4,63	4,25	4,75	4,75	4,71
	2,93	2,62	3,56	3,95	3,62
N = 141 Teljes minta	3,42	2,17	3,96	5,00	4,38
	1,12	0,95	1,02	0,95	0,81

Megvizsgálva a különböző kategóriákba sorolt vizsgálati személyek más alskálákra adott értékelését, és figyelembe véve az eddig már ismertetett eredményeket, arra a következtetésre juthatunk, hogy az alskálák közötti összefüggések és az attitűdformákba sorolás kizárólagosságának hiánya az attitűd fejlődő természetére utal, míg a nem preferált attitűdskálák értékelése az attitűdformák fejlődésének irányára mutat rá. Az elméletileg fejlettebbnek feltételezett attitűdformákba tartozó személyek alacsonyabbra értékelik a fejlődés alacsonyabb szintjéhez tartozó kijelentéseket, míg ennek fordítottja igaz az alacsonyabb attitűdformába tartozók értékelésére. Az attitűdskálák gyakorisági eloszlásának vizsgálata igazolja a tipologizálás nehézségeit és egyben rámutat a tipológiába sorolás fontosságára. Ez utóbbi ígéretes lehetőséget hordoz a vallásos attitűdök és más személyiség- és attitűdjellemzők összefüggéseinek feltárására.

ÖSSZEGZÉS

A vizsgálat tárgyává tett Kritika utáni vallásosságskála megfelel az attitűd skálákkal szemben támasztott követelményeknek. Több irányból közelíti meg témáját, a vallásosságot, és lehetőséget ad szélsőségesen pozitív, illetve negatív viszonyulások kifejezésére. Belső struktúrája stabil és megismételhető. Hazai vizsgálatokban is alkalmas vallásos viszonyulások empirikus megragadására.

A vizsgálatunkban mért attitűdformákat hitfejlődési szakaszokként, illetve folyamatként lehet megérteni. A külső kritikai, a relativisztikus attitűdök azokat a személyeket jellemzik, akik „úton vannak” és még keresik a válaszokat egzisztenciális kérdéseikre. Az ortodox attitűddel rendelkezők még nem tettek fel kérdéseket vagy pedig a felmerülő kérdéseket hitüket erősítő módon megoldották. Míg a második naivitás olyan személyek viszonyulási módja, akik kielégítő, de nem reaktív válaszokat találtak vallással kapcsolatos kérdéseik többségére.

Az attitűdök eloszlásának elemzése kérdéseket vet fel és egyben kutatási témákat jelöl ki. Lehetséges-e, milyen gyakorisággal és milyen feltételek között az egy-egy attitűdformában való megrekedés? Milyen külső és belső feltételek gyorsíthatják a vallásos fejlődésben való előrehaladást? A második naivitás nyitottsága, tudatos, rácsodálkozó naivitása minden egzisztenciális, illetve világra vonatkozó kérdésre vonatkozik-e, mint a személy általános jellemzője, vagy csak a vallásos kérdésekben nyilvánul meg?

A vizsgálat igazolja a hitfejlődés rugalmas spirálhoz hasonló természetét, amelyen előrehaladva az első naivitás fázisából a kritikai gondolkodás erősödésével egy intellektuális kereső folyamaton keresztül eljuthatunk a második naivitás ellentmondásokat feloldó szakaszába.

FÜGGELÉK

Dr. Dirk Hutsebaut, a leuveni (Belgium) Katolikus Egyetem valláspszichológiai professzora nemzetközi kutatást végez a hívő és nem hívő magatartásokat illetően, és keresi az összefüggéseket egyéb általános magatartásokkal vagy ismertetőjelekkel. Ennek a kutatásnak részeként kérjük, hogy válaszoljon az alábbi kérdésekre.

Ez a kutatás névtelen. A kiértékelés folyamatához azonban szükséges, hogy feltegyünk néhány bevezető kérdést.

1. Életkor: éves.

2. Férfi Nő

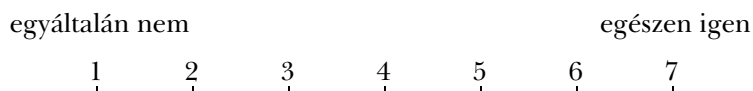
3. Vallásilag hogyan jellemezné magát?

- katolikus
 református
 evangélikus
 más keresztény közösséghez tartozó
 agnosztikus
 hitetlen
 egyéb, pontosítsa:

4. Jár templomba?

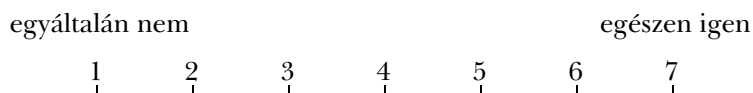
- hetente vagy gyakrabban
 csupán különleges alkalmakkor
 szinte soha vagy soha

5. A következő skálán – bekarikázással – jelölje meg, mennyire vallásos:

A következőkben témák szerint kijelentéseket sorolunk fel, és ezekről kérjük a véleményét.

A kijelentéssel való egyetértés mértékét egy 7 fokú skálán, a megfelelő szám bekarikázásával lehet megadni.

Ez nem vizsga; nem léteznek tehát jó vagy rossz válaszok. A véleményét kérdezzük. Fontos tehát, hogy Ön válaszoljon, ne azt nézze, mit tesz a szomszédja.

Nyugodtan töltsé ki a kérdőívet. Nem kell törnie a fejét, első benyomása a jó. Annyit kérünk, hogy valamennyire összeszedetten tegye.

Néhány kifejezés áll a következő kérdéssorban, amelyek összefüggnek azzal a móddal, ahogy az emberek hithez és valláshoz viszonyulnak. Adja meg a véleményét azzal, hogy a hét számjegy közül a megfelelőt bekarikázza.

		egyáltalán nem					egészen igen	
1.	A Biblia mély igazságot tartalmaz, amely csak személyes kereséssel tárul fel	1	2	3	4	5	6	7
2.	Ha az ember meg akarja érteni a csodákat tartalmazó bibliai elbeszéléseket, mindig saját történelmi összefüggésükbe kell helyezni őket	1	2	3	4	5	6	7
3.	Csak akkor élhet értelmes életet az ember, ha hívő	1	2	3	4	5	6	7
4.	Isten egyszer s mindenkorra meghatározott, tehát változhatatlan	1	2	3	4	5	6	7
5.	A hit inkább szép álmom, amely illúzióknak tűnik akkor, amikor az ember szembesül az élet keménységével	1	2	3	4	5	6	7
6.	A Biblia „menetrend” Isten kereséséhez, nem történeti elbeszélés	1	2	3	4	5	6	7
7.	Bár a modern gondolkodással ellentétes, mégis hiszem, hogy Szűz Mária valóban szűz volt Jézus születése előtt és után	1	2	3	4	5	6	7
8.	Túl sok emberre gyakoroltak nyomást Isten nevében ahhoz, hogy hinni lehessen	1	2	3	4	5	6	7
9.	Minden Istenről szóló kijelentést meghatároz az a kor, amelyben megfogalmazták	1	2	3	4	5	6	7
10.	A Biblia, annak ellenére, hogy a mienktől teljesen eltérő történelmi helyzetben íródott, fontos üzenetet tartalmaz	1	2	3	4	5	6	7
11.	Csak a nagy hagyományú vallások biztosítják, hogy eljussunk Istenhez	1	2	3	4	5	6	7
12.	Mivel Jézus elsősorban egy vezérelv számomra, Jézusba vetett hitemet nem befolyásolná, ha kiderülne, hogy valójában sohasem létezett történelmi személyként	1	2	3	4	5	6	7
13.	A vallás elköteleződés, abszolút bizonyosság nélkül	1	2	3	4	5	6	7

IRODALOM

- ALLPORT, G. W. (1950) *The individual and his religion: A psychological interpretation*. Macmillan, New York
- ALLPORT, G. W., ROSS, J. M. (1967) Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432–443.
- ALLEN, R. O., SPILKA, B. (1967) Committed and consensual religion: a specification of religion prejudice relationships. *Journal for Scientific Study of Religion*, 6, 191–206.
- BATSON, C., RAYNOR-PRINCE, L. (1983) Religious orientation and complexity of thought about existential concern. *Journal for Scientific Study of Religion*, 22, 38–50.
- BATSON, C. D., SCHOENRADE, P. (1991) Measuring religion as quest. *Journal for Scientific Study of Religion*, 30, 416–419.
- BATSON, C. D., SCHOENRADE, P., VENTIS, W. L. (1993) *Religion and the Individual: A Social-Psychological perspective*. Oxford University Press, New York
- BEIT-HALLAHMI, B., ARGYLE, M. (1997) *The psychology of religious behaviour, belief, and experience*. Routledge, London
- BÓKAY A. (1997) *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Osiris Kiadó, Budapest
- BÓKAY A., ERŐS F. (1998) *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Szgy. Filum K., Budapest
- BROWN, L. B. (1988) *The psychology of religion*. SPCK, London
- DURIEZ, B., FONTAINE, J. R., HUTSEBOUT, D. (2000) A further elaboration of the Post-Critical Belief Scale. *Psychologica Belgica*, 40, 153–181.
- DURIEZ, B., HUTSEBOUT, D. (2001) The interplay between how people approach religion and moods and emotions they associate with religion: An exploratory study in Flanders (Belgium). Kézirat
- ELKIND, D. (1961) The child's concept of his religious denomination: I. The jewish child. *Journal of Genetic Psychology*, 99, 209–225.
- FONTAINE, J. R., DURIEZ, B., HUTSEBOUT, D., LYTEN, P. (2000) Meta-analyses and validation of the Post-Critical Belief scale dimensions and its consequences for the relationships between religiosity and values. Kézirat
- FOWLER, J. W. (1981) *Stages of faith: the psychology of human development and quest for meaning*. Harper and Row, San Francisco
- FROM, E. (1995) *Pszichoanalízis és vallás*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HALÁSZ L., HUNYADY GY., MARTON L. M., szerk. (1979) *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HOOD, R. W. JR., ed. (1995) *Handbook of religious experience*. Religions Education Press. Birmingham, Alabama
- HOOD, R. W. JR., SPILKA, B., HUNSBERGER, B., GORSUCH, R. (1996) *The psychology of religion*. The Guilford Press, New York
- HORVÁTH-SZABÓ K. (2002) Az én és a vallás a posztmodern korban. *Távlatok*, 56, 238–248.
- HUNSBERGER, B., PRATT, M., PANCER, S. M. (1994) Religious fundamentalism and integrative complexity of thought. relationship for existential context only? *Journal for Scientific Study of Religion*, 33, 335–346.
- HUNT, R. A. (1972) Mythological-symbolic religious commitment: The LAM Scales. *Journal for Scientific Study of Religion*, 11, 42–52.

- HUNYADY GY. (1996) *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HUNYADY GY. (1998) *Történeti bevezetés a szociálpszichológiába: a meghonosítás lépései*. ELTE Eötvös K., Budapest
- HUTSEBOUT, D. (1996) Post-Critical Belief: a new approach to the religious attitude problem. *Journal of Empirical Theology*, 9, 48–66.
- KÉZDY A. (2002) *Fejlődési krízisek vizsgálata egyetemistáknál*. Előadás: MPT – XV. Nagygyűlése, Szeged
- KIRKPATRICK, L. A., HOOD, R. W. JR. (1990) Intrinsic- extrinsic religious orientation: The boon or bane of contemporary psychology of religion. *Journal for Scientific Study of Religion*, 29, 442–462.
- MOSELEY, R. M., JARVIS, D., FOWLER, J. W., eds (1986) *Manual for faith development research*. Revised 1993 by K. B. De Nicola. Center for Research in Faith and Moral Development. Emory University.
- OSER, F. K., REICH, K. H. (1987) Moral Judgment, religious judgment, world view: their relationship considered conceptually and as supported by empirical data. Universitat Freiburg
- OSER, F., GMÜNDER, P. (1992) *Der Mensch-Stufen seiner religiösen Entwicklung*. Gütersloher Verlag G. Mohr, Gütersloh
- OSER, F. K., REICH, K. H., BUCHER, A. A. (1994) Development of belief and unbelief in childhood and adolescence. In Corveleyn, J., Hutsebout, D. (eds) *Belief and unbelief: psychological perspectives*. 39–72. Rodope, Amsterdam–Atlanta
- PANCER, S. M., JACKSON, L. M., HUNSBERGER, B., PRATT, M., LEA, J. (1995) Religious orthodoxy and the complexity of thought about religious and non-religious issues. *Journal of Personality*, 63, 213–232.
- RICOEUR, P. (1965) *Freud and Philosophy: An essay on interpretation*. Yale University Press, New Haven
- SELMAN, R. (1976) Social cognitive understanding. In Lickona, T. (ed.) *Moral development and behavior theory. Research and social issues*. 299–316. Holt, Rinehart and Winston, New York
- SNAREY, L. (1999) A hit fejlődése. In Kulcsár Zs. (szerk.) *Morális fejlődés, empátia és altruizmus*. 235–244. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- SOROGLOU, V., JASPARD, J. M. (2000) Personality and religion. *Archiv für Religionspsychologie*, 23, 41–70.
- TAMMINEN, K., NURMI, K. E. (1995) Developmental theory and religious experience. In Hood, R. W. jr. (ed.) *Handbook of religious experience*. 269–311. REP. Birmingham, Alabama
- TARNAY B. (1987) Homo symbolisans. In Szennay A, Korzenszky R. (szerk.) *Küldetésben*. 174–194. Teológia, Budapest
- THOMPSON, E. H. (1991) Beneth the status characteristic: Gender variations in religiousness. *Journal for Scientific Study of Religion*, 30, 381–394.
- TOMCSÁNYI T., CORVELEYN, J., CSÁKY-PALLAVICINI R. (2002) Az európai vallásléktan az ezredfordulón. In Tomcsányi T. (szerk.) *Amikor gyöngé, akkor erős*. 9–26. Animula Kiadó, Budapest
- VERGOTE, A. (1994) Epiloque. In Corveleyn, J., Hutsebout, D. (eds) *Belief and unbelief: psychological perspectives*. 233–240. Rodopi, Amsterdam–Atlanta

WIKSTRÖM, O. (2000) *A kifürkészhetetlen ember*. Animula Kiadó, Budapest

WULFF, D. (1991) *Psychology of religion*. (1. ed.) John Wiley and Sons, INC. New York

WULFF, D. (1997) *Psychology of religion*. (2. ed.) John Wiley and Sons, INC. New York

POST-CRITICAL BELIEF SCALE RESEARCH IN HUNGARY

HORVÁTH-SZABÓ, KATALIN

The study outlines the research on the Hungarian adaptation of Hutsebout's religious attitude scale. It presents the scale, its historical backgrounds, its theoretical ground and the process of validation. The study outlines the research based on the scale in Hungary, and compares the Flemish and Hungarian results.

Key words: *measurement of religious attitudes, attitudes, orthodoxy, external critique, relativism, second naïveté*